

Gällivarevarieteten

av Anders Alapää

Bland talare av meänkieli är det allmänt känt att språket i *lännen kylät*, byarna i Gällivare kommun, kan skilja sig kraftigt från språket i Tändö socken och österut. De olika varianterna av meänkieli på landsbygden i Gällivare kommun kallades tidigare för "Gällivarefinska" eller "Jellivaaran suomi". Gällivarefinskan eller (i fortsättningen) Gällivarevarieteten bör betraktas som ett samlingsnamn för olika former av meänkieli på landsbygden i Gällivare kommun. Gemensamt för dessa varieteter är att de på olika sätt skiljer sig från meänkieli i Tornedalen.

Språkforskaren Martti Airila skiljer i sitt arbete *Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta* från 1912 mellan två grupper av dialekter: Tornedalsdialekter och Gällivaredialekter. Airila räknar med två "Tornedalsdialekter" som han kallar "Älvdalsdialekt" respektive "Vittangidialekt". Till Vittangidialekten räknar Airila även språket i östra delen av Gällivare kommun, närmare bestämt i byarna Vettasjärvi, Nilivaara, Kuusihuornanen och Ullatti. Vidare räknar Airila med fyra "Gällivaredialekter", varav en i Svappavaara i Kiruna kommun. Övriga tre Gällivaredialekter placerar han inom Gällivare kommun:

- 1) sydvästra delen av Gällivare kommun (Nattavaara och omkringliggande byar)
- 2) nordvästra delen av Gällivare kommun (Killimä samt Skaulo med flera byar nära Europaväg 10 norr om Gällivare)
- 3) mellersta delen av Gällivare kommun (byarna nära Europaväg 10 söder om Gällivare, bland andra Leipojärvi och Hakanen)

Winsa (1992) skiljer mellan två varieteter, "Gällivarefinska" och "Torneälvdalsfinska". Liksom Airila i seklets början räknar Winsa med att gränsen mellan dessa varieteter går genom östra delen av Gällivare kommun. Till skillnad från Airila räknar dock Winsa språket i Nilivaara till Gällivarevarieteten, inte Tornedalsvarieteten. Ullatti ligger, enligt Winsa, på gränsen mellan de två varieteterna. Språket i Svappavaara räknar han till Tornedalsvarieteten, medan han hänför Piilijärvi (också Kiruna kommun) till Gällivarevarieteten.

Vad utmärker då språket i Gällivare-byarna? Detta är inte platsen för en uttömmande utredning av den språkliga variationen i området, särskilt som variationen är kraftig också mellan närliggande byar i Gällivare kommun. Några vanliga drag kan dock nämnas:

Ordförråd

I Gällivare-byarna finns många ord med kraftig lokal begränsning. Vissa ord förekommer dock allmänt i området men däremot inte i Tornedalen, exempelvis *tyhä* eller *tyha* med betydelsen 'bara, enbart, endast' (motsvaras i Tornedalen av *vain*). *Repo* eller *repu* 'räv' förekommer också i hela kommunen (jämför *kettu* i Tornedalen), liksom *latu* 'skidspår' (i Tornedalen *tola*), *vanhimet* 'föräldrar' (i Tornedalen *vanhukset*) och *minne* 'vart' (i Tornedalen *mihinkäs*).

I vissa fall har Gällivarevarieteten tagit in lånord från samiskan, exempelvis *eno* eller *enu* 'älv' (i Tornedalen *väylä*). *Leipufielari* 'brödspade', ett ord som uppträder lokalt i

Nattavaara, är ett lånord från svenskan. Exempelvis är rånemålets ord för brödspade en variant av efterleden *-fielari* i Nattavaara. (Nattavaara ligger vid övre delen av Råne älv.)

Vokaler

I stora delar av Gällivare kommun har man ett *u*-ljud, där Tornedalsvarieteteten har ett *o*-ljud. Denna skillnad förekommer både i ordslut och inne i ord. Exempel: *tal**u*, *por**u* och *mait**u* 'hus', 'ren' respektive 'mjölk' (som i Tornedalen motsvaras av *talo*, *poro* och *maito*) samt *nepukka* och *hevunen* 'kusin' och 'häst' (i Tornedalen *nepokka* och *hevonen*). I den östra delen av kommunen, bland annat i Nilivaara och Ullatti, har man liksom i Tornedalen *o*-ljud (Airila räknar också detta område till Tornedalsvarieteteten).

Vidare har Gällivarevarieteteten i vissa fall ett *e*-ljud, där Tornedalsvarieteteten har ett *ö*-ljud. Exempel: *termä* eller *terma*, *yles* och *ylen* ('backe', 'upp' och 'alltför') i Gällivarevarieteteten respektive *törmä*, *ylös* och *ylön* i Tornedalsvarieteteten.

Det kanske mest iögonfallande draget i Gällivarevarieteteten är dock avsaknaden av vokalharmoni, som annars är utmärkande för meänkieli liksom för finskan och flera andra släktspråk. Vokalharmonin innebär att vokalerna *y*, *ä*, *ö* inte får förekomma i samma ord som *u*, *a*, *o* medan vokalerna *e* och *i* helst kombineras med *y*, *ä*, *ö*. Exempel: *silmä* och *lehmä* ('öga' och 'ko') med vokalharmoni respektive *silma* och *lehma* utan vokalharmoni. De dialekter i Gällivare kommun som saknar vokalharmoni delar det draget med exempelvis estniskan. Jämför Gällivarevarietetets *kyla* och *isa* ('by' och 'far') med estniskans motsvarigheter *küla* och *isa*!

Tabell 1: Vokalharmoni i meänkieli

Vokaler som inte kombineras med ä, y, ö	Vokaler som <i>helst</i> kombineras med ä, y, ö	Vokaler som inte kombineras med a, u, o
a	e	ä
u	i	y
o		ö

Vokalharmonin saknas emellertid bara i den sydvästra delen av kommunen (med bland annat Nattavaara) och i den nordvästra delen av kommunen (Killinge och Skaulo med flera byar). I den mellersta delen av kommunen saknas vokalharmonin i Dokkas och intilliggande byar men inte i Hakkas med omnejd. (Trots det har Airila sammanfört Dokkas och Hakkas med omnejd till ett dialektområde. En möjlig förklaring är språkliga förändringar som inträffat sedan Airilas tid.) I östra delen av Gällivare kommun har språket vokalharmoni såsom i Tornedalen.

Vokalkombinationen *-ea* och *-eä* i Tornedalsvarieteteten motsvaras i Gällivarevarieteteten ibland av *-ia* och ibland av *-ee*. Exempelvis motsvaras Tornedalsvarietetets *pimeä* och *korkea* ('mörk' och 'hög') antingen av *pimia* och *korkia* eller av *pimnee* och *korkee* i Gällivarevarieteteten.

Ytterligare en skillnad i fråga om vokaler inom Gällivarevarieteteten är förekomsten av triftonger, tre vokalljud i en enda stavelse. Exempel: *työissa* ('i arbete'), där Tornedalsvarieteteten har formen *töissä*.

Konsonanter

Skillnaderna mellan Tornedalen och Gällivare är mindre i fråga om konsonanter än i fråga om vokaler. Vissa skillnader förekommer emellertid. Liksom i fråga om vokalerna tycks dock språket i östra delen av Gällivare kommun ha mer gemensamt med språket i Tärändö socken och längre österut.

Äldre lånord från svenskan har ofta anpassats till meänkieli genom att konsonantkombinationer i början av ord ersatts med enkel konsonant såsom i *koulu*, *kaappi* och *nikkari* (från svenskans 'skola', 'skåp' och 'snickare'). I de sydvästra och mellersta delarna av Gällivare kommun har dock svenskans konsonantkombination bevarats. Det heter där *skoulu*, *skaappi* och *snikkari*. När svenskan har tre inledningskonsonanter har man i meänkieli ofta slopat den första av dem. Exempelvis motsvaras svenskans 'strömning' i meänkieli av *tröminki*. I Nattavaara har man dock här bevarat den inledande konsonanten, vilket ger formen *ströminki*.

Ett mer allmänt förekommande drag i Gällivare-byarna är att man bevarat ett äldre ordslut *-et*, medan *t*-ljudet i Tornedalen fallit bort. Exempelvis motsvaras Tornedalsvarietetens *huone*, *vale* och *tuore* ('rum', 'lögn' och 'fuktig') i Gällivarevarieteteten av *huonet*, *valet* och *tuoret*.

Också i fråga om stadieväxling i nomina och verb är variationerna flera i Gällivarevarieteteten. Där Tornedalsvarieteteten har stadieväxling *t:Ø* finns olika alternativ i Gällivarevarieteteten: *t:Ø* eller *t:j*. Exempel: räkneordet *sata* ('hundra') har i Tornedalsvarieteteten genitivformen *saan* (till exempel i uttrycket *saan kilon säkki* 'en hundra kilos säck'), medan Gällivarevarieteteten även kan ha böjningen *sajan* (till exempel: *sajan kilun säkki*). Stadieväxling *t:j* är inte minst vanlig i infinitivformer av verb med enstavig ordstam, exempelvis i *syöjä* och *juoja* ('äta' och 'dricka'), som i Tornedalsvarieteteten motsvaras av *syä* och *jua*. I tidigare undersökningar av Gällivarevarieteteten har även stadieväxling *t:Ø*, *t:d* och *t:t* registrerats, exempelvis i böjningen av *käsi* ('hand'): *käsi:käen*, *käsi:käden* och *käsi:käten* (Winsa 1992, s 3).

Ytterligare exempel på skillnader i fråga om konsonanter är konsonantkombinationen *-st-*, som ibland motsvaras av *-ss-* i Gällivarevarieteteten. Exempel: *pessa* ('tvätta') till skillnad från Tornedalsvarietetets *pestä*.

Verbböjning

Verbböjningen är mindre enhetlig i Gällivarevarieteteten än i Tornedalsvarieteteten. Det finns en mångfald av böjningsmönster för verb. Som exempel kan nämnas att verb med infinitivändelse *-ta* i Tornedalsvarieteteten ofta har infinitivändelsen *-a* i Gällivarevarieteteten. Exempel: *hakkaa* och *tykkaa* ('hugga' och 'tycka om') till skillnad från Tornedalsvarietetets *hakata* och *tykätä*. Det vanliga verbet 'börja' heter dock tvärtom *alkaa* på Tornedalsvarietetet och *alata* på Gällivarevarietetet. Som exempel på formrikedomen i verbböjningen kan nämnas några infinitivformer av verbet 'slakta': *slaktaa* (i Purnu), *slahtaa* (i Mäntyvaara) och *lahtaa* (i Tjautjasjärvi). Tornedalsvarieteteten har formen *lahata*. Ett annat exempel är det vanliga verbet 'säga': *sannoo* (i Markitta), *sannuu* (i Sarvisvaara), *sanua* (i Mukkavaara) och *sannua* (i Purnu och Nattavaara). Tornedalsvarieteteten har formen *sanoa*.

Vidare kan nämnas imperfektformer på *-i* där Tornedalsvarieteteten har *-si*. Exempel: *stoppai* och *kohtait* i Gällivarevarieteteten jämfört med *toppasi* och *kohtasit* i Tornedalsvarieteteten (på svenska 'stannade' och 'träffade').

Där imperfektändelsen i 3:e person singularis fallit bort i Tornedalsvarieteteten finns den ofta kvar i Gällivarevarieteteten. Exempel: *kertui* ('berättade') i Gällivarevarieteteten och *kerto* i Tornedalsvarieteteten.

Om verbböjningen i Gällivarevarieteteten kännetecknas av stor formrikedom och kraftig variation finns det ändå ett drag, som är allmänt förekommande i hela kommunen: bruket av passiva verbformer med aktiv betydelse i imperfekt pluralis. Detta drag förekommer även i de östliga byarna i kommunen (t.ex. Markitta, Kuusihuornanen/Granhult och Norsivaara). Några av dessa byar har ibland hänförs till Tornedalsvarieteteten. Exempel: *ne menthin* 'de gick' till skillnad från Tornedalsvarietetetens *net menit*.

Kasusböjning

Slutligen skall här nämnas vissa skillnader i fråga om kasusändelser:

Partitiv-ändelsen *-ta* i Tornedalsvarieteteten motsvaras ibland av *-ja* i Gällivarevarieteteten. Exempel: *palvelijoija* och *ophaija* ('tjänare' och 'bekanta') i stället för Tornedalsvarietetetens *palvelijoita* respektive *ophaita*.

Illativ-formerna har ofta kort vokal i Gällivarevarieteteten, där Tornedalsvarieteteten har lång. Exempel: *talhon*, *kylhän*, *merhen* ('in i huset', 'till byn' och 'ner i havet') i stället för *talhoon*, *kylhään* och *merheen*. De korta illativ-formerna är den vanligaste egenheten i Gällivarevarietetetens kasusböjning.

Slutligen har den sydvästliga Gällivarevarieteteten (bland annat i Nattavaara och Sarvisvaara) en helt egen allativ-ändelse: *-len* i stället för *-le* i övriga delar av språkområdet. Exempel: *kärpalen* ('åt hermelinen') och *vaaralen* ('upp på berget') i stället för *kärpäle* och *vaarale*. Allativ-ändelsen *-len* förekommer även i adverb, som bildats genom kasusböjning såsom *päällen*, *allenkäsin* och *sisalen* ('ovanpå', 'neråt' och 'in') i stället för *pääle*, *allekäsin* och *sisäle* i Tornedalsvarieteteten. Observera även adverbet *minnen* ('vart') i Sarvisvaara i stället för *minne* i andra Gällivare-byar.

Tabell 2: exempel på språklig variation i Gällivare-byarna

	Gällivare sydväst	Gällivare mellan	Gällivare nordväst	Gällivare öst
Allativ-böjning	vaaralen	vaarale	vaarale	vaarale
Vokalharmoni	päiva	päiva/päivä	päiva/päivä	päivä
Begynnelsekonsonanter	skoulu	skoulu	koulu	koulu
u-ljud/o-ljud	poru	poru	poru	poro
e-ljud/ö-ljud	ylen	ylen	ylen	?
Stadieväxling t:j/t:Ø	en tieja	en tiejä	?	en tiejä
-et/-e	liiket	liiket	liiket	liiket

Förklaring: Gällivare sydväst = Nattavaara, Lompolovaara, Sarvisvaara
 Gällivare mellan = Isovaara, Mäntyvaara, Hakanen, Sammakko, Palohuornanen, Mukkavaara, Purnu, Leipojärvi, Alavaara
 Gällivare nordväst = Joikama, Tjautjasjärvi, Pauki, Soutujärvi
 Gällivare öst = Vettasjärvi, Nilivaara, Markitta, Ullatti, Järämä, Norsivaara